

KAZIMIERZ ŁATAK CRL¹

Wydział Nauk Historycznych
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
ORCID 0000-0003-2471-6372

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR KANONIKÓW REGULARNYCH W ŻDŻARACH. ZE STUDIÓW NAD ARCHITEKTURĄ SAKRALNĄ NA MAZOWSZU W CZASACH STAROPOLSKICH

**The church and abbey of the Canons Regular at Żdżary. From studies on
sacral architecture in Mazovia during the old Polish period**

Abstract

The article presents preliminary findings of a study on the complex of buildings belonging to the provostry of the Lateran Canons Regular at Żdżary, near Nowe Miasto nad Pilicą. Founded at the turn of the 16th and 17th centuries, the provostry existed until the early 19th century. For over two hundred years, it played important social and cultural roles in the region where it operated. However, until now, it has not been the subject of a separate and comprehensive historical study. As part of the latest research on the Canons Regular in Poland, the author decided to explore the history of this centre, resulting in the text submitted for publication. Knowledge about the complex of convent buildings of the Żdżary provostry will undoubtedly be useful in broader research on the history of Mazovia and its religious culture.

Keywords: religious geography, wooden sacral architecture, religious orders and convents in Mazovia

Abstrakt

Artykuł zawiera wstępne ustalenia podjętego studium nad zespołem budowli prepozytury kanoników regularnych laterańskich w Żdżarach k. Nowego Miasta nad Pilicą. Ufundowana na przełomie XVI i XVII wieku prepozytura istniała do początku XIX wieku. W przestrzeni, w której działała przez ponad dwieście lat, spełniała ważne społecznie i kulturowo funkcje. Dotąd jednak nie doczekała się odrębnego i całościowego opracowania swoich dziejów. W ramach najnowszych studiów nad kanonikatem regularnym w Polsce autor postanowił zająć się także przeszłością tego ośrodka, czego rezultatem jest m.in. tekst przedłożony do publikacji. Wiedza o zespole budowli klasztornych prepozytury żdżarskiej będzie bez wątpienia użyteczna w szerszych badaniach nad przeszłością Mazowsza i jego kultury religijnej.

Słowa kluczowe: geografia religijna, drewniana architektura sakralna, zakony i klasztory na Mazowszu

¹ Prof. dr hab. Kazimierz Łatak CRL, kierownik Katedry Nauk Pomocniczych Historii w Instytucie Historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. E-mail: k.latak@uksw.edu.pl.

Uwagi wprowadzające

Klasztor kanoników regularnych laterańskich w Żdżarach koło Nowego Miasta ufundowali bracia Mikołaj oraz Maciej Leńkowie herbu Rawicz, dziedzice tej i innych miejscowości w okolicy. Mikołaj należał do bliskich współpracowników prymasa Stanisława Karnkowskiego, był najpierw kanonikiem katedralnym gnieźnieńskim i administratorem dóbr biskupich, a w latach 1589-1599 kanonikiem regularnym oraz prepozytem prepozytury w Mstowie koło Częstochowy. Natomiast Maciej należał do stronników królów Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy, działał głównie w Inflantach, gdzie był między innymi starostą nowogrodzkim, ukuskulskim, ryskim oraz kasztelanem dorpackim². Projekt fundacji powstał ok. 1597 roku. Nieoczekiwana śmierć prepozyta Mikołaja, w lipcu 1599 roku, wstrzymała chwilowo realizację projektu. Starania wznowił i doprowadził do końca kasztelan Maciej Leniek, który przybył z Inflant na przełomie 1600/1601 roku. Dokumentem wystawionym 26 czerwca 1601 roku w Rawie przekazał cały majątek w Żdżarach prepozyturze mstowskiej, którą reprezentował prepozyt Andrzej Strzembosz (+1640)³. Biskup poznański Wawrzyniec Goślicki zatwierdził fundację dokumentem wystawionym 25 sierpnia 1603 roku w Krobi⁴. Prepozytura w Żdżarach działała do 1813 roku, aczkolwiek jej powolny upadek zaczął się w 1786 roku, gdy prepozyturę mstowską pozbawiono autonomii i wcielono do kongregacji trzemeszeńskiej. Wysunięta daleko na północ od Mstowa i jeszcze dalej na wschód od Trzemeszna przestała cieszyć się szerszym zainteresowaniem zarówno opata, jak i kapituły generalnej kongregacji trzemeszeńskiej⁵. Po upadku Rzeczypospolitej prepozytura utraciła znaczną część majątku ziemskiego, a nadto pojawiły się spore trudności z translokacjami zakonników, uwarunkowane rozporządzeniami administracji państwowej. W rezultacie od 1801 roku w Żdżarach rezydował tylko jeden zakonnik – prepozyt Wojciech Piotr Soszyński⁶. Wraz ze śmiercią prepozyta Soszyńskiego w 1813 roku prepozyturę zamknięto. Biskupa diecezji warszawskiej, w której od 1798 roku znajdowała się prepozytura, poinformował o jej zamknięciu ks. Franciszek Atanazy Nałęcz Tański, opat kongregacji trzemeszeńskiej. W artykule nie dzieje prepozytury w szerokim ujęciu będą jednak przedmiotem, lecz jej zespół budowli sakralnych – kościół i klasztor – rozebrany w 1850 roku⁷. Obecnie jedynym śladem pokanonickiego zespołu budowli kościelno-klasztornych jest kamienna figura św. Jana Nepomucena, która wcześniej ozdabiała wnętrze kościoła, a dzisiaj oznacza miejsce, w którym niegdyś stał jego ołtarz główny⁸.

Podstawę źródłową opisu stanowią w większości materiały źródłowe rękopiśmienne, przechowywane między innymi w zasobach Archiwum Archidiecezji Poznańskiej, Archiwum

² K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 469-470; tenże, *Fundacja prepozytury kanonickiej w Żdżarach. Przyczynek do dziejów monastycyzmu na Mazowszu*, „Saeculum Christianum”, 2/2023, s. 102-115.

³ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), *Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis. Kopiarusz dokumentów klasztoru kanoników regularnych w Mstowie z lat 1220-1827*, sygn. 27, s. 69-70; K. Łatak, *Fundacja prepozytury kanonickiej w Żdżarach*, dz. cyt., s. 109.

⁴ Tamże, s. 84-85.

⁵ K. Łatak, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia*, dz. cyt., s. 212-218.

⁶ Archiwum Parafii w Żdżarach (dalej: APŻ), *Kronika parafii Żdżary przez ks. Wojciecha Bryndzę, proboszcza miejscowego, napisana ze wstępem historycznym. R.P 1924-1949*, rkps b. sygn., s. 6.

⁷ E. Gruchalski, *Żdżary. Historia i wspomnienia*, Zduńska Wola 1998, s. 11.

⁸ K. Łatak, *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, dz. cyt., s. 212-218.

Diecezji Łowickiej, Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie, Archiwum Parafii w Żdżarach oraz Biblioteczki Uniwersyteckiej w Warszawie. W zasobie Archiwum Archidiecezji Poznańskiej najwięcej informacji dostarczyły akta wizytacji archidiaconatu warszawskiego z XVII wieku⁹; w zbiorach Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych w Krakowie – akta kapituł generalnych i konwentualnych prepozytury mstowskiej¹⁰; w zasobie Archiwum Diecezji Łowickiej – staropolskie księgi metrykalne parafii żdżarskiej¹¹; w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie – kopia dokumentów prepozytury mstowskiej¹²; w zasobie archiwum parafii żdżarskiej – Kronika Parafii Żdżary zredagowana przez jej proboszcza Wojciecha Bryndzę w oparciu o istniejące jeszcze wówczas księgi metrykalne parafii z XVII wieku¹³. Z literatury drukowanej zostały wykorzystane prace między innymi Jana Korytkowskiego¹⁴, Mariana Stefanowskiego¹⁵, Tomasza Żabki¹⁶, Izabeli Chat¹⁷, Zbigniewa Bania¹⁸ oraz Kazimierza Łataka.

Zespół budowli klasztornych

Kanonicy regularni kongregacji laterańskiej w Polsce, jak ustalił w swoim czasie prof. Zbigniew Bania, nie posiadali jednoznacznych wskazówek określających zasady kompozycji przestrzennej zespołów budowli klasztornych, które nazywali zwykle prepozyturami, rzadziej kanoniami. Statuty nie podejmowały tych kwestii, ale regulowały je, jak pokazują przykłady, tradycja oraz sytuacja miejscowa. Nie bez znaczenia bowiem był fakt, że większość klasztorów fundowano przy istniejących już parafiach, gdzie położenie kościoła określało późniejszą organizację przestrzeni klasztornej. Etos apostołski albo duszpasterski charakter zakonu sprawił, że zarówno założenia, jak i architektura budowli była różnorodna, w zależności od rangi kanonicznej ośrodka oraz wielkości parafii, którą obsługiwano. Potwierdza

⁹ Archiwum Archidiecezji Poznańskiej (dalej: AAP), *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603. Visitatio in Villa Żdżar Magnifici D[omi]ni Catellani Derpatensis*, sygn. AV 1, k. 116v-117v.

¹⁰ Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie (dalej: ABC), *Acta Capituli Conventus Mstoviensis Canonorum Regularium Lateranensium ab Anno 1705*, rkps b. sygn. Rękopis do 2021 r. przechowywany był w zasobie Archiwum Klasztoru Ojców Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie pod sygn. AJG 2751. W ramach wymiany międzyklasztornej dokonanej w 2021 r. trafił on do Archiwum Klasztoru Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie. Na temat rękopisu pisał: J. Zbudniewek, *Archiwalia do dziejów klasztoru mstowskiego przechowywane w Archiwum Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia*, dz. cyt., s. 371-382.

¹¹ ADŁw, *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis 1742-1796*, sygn. 9; *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis*, sygn. 10.

¹² BUW, *Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis*, sygn. 27.

¹³ APŻ, *Kronika parafii Żdżary*, s. 6.

¹⁴ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy Katedry Metropolitalnej Gnieźnieńskiej*, t. 2, Gniezno 1883, s. 428-429.

¹⁵ M. Stefanowski, *Na marginesie Katalogu Archidiecezji Warszawskiej z roku 1935*, „*Studia Teologica Varsaviensis*”, 30/1992, s. 155-224.

¹⁶ T. Żabka, *Rozwój sieci parafialnej na obszarze obecnej diecezji łowickiej do II połowy XVI wieku*, „*Roczniki Łowickie*”, 1/2003, s. 41-104.

¹⁷ I. Chat, *Kopiarz klasztoru mstowskiego przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, w: *Mstów. Miasto klasztor – parafia*, dz. cyt., s. 383-392.

¹⁸ Z. Bania, *Architektura kościołów kanoników regularnych laterańskich ze szczególnym uwzględnieniem kongregacji Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie*, w: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy regularni laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, I. Makarczyk, Kraków 2009, s. 59-66.

to przegląd pokanonicznych zespołów klasztorów na ziemiach polskich, przeprowadzony w swoim czasie przez prof. Zbigniewa Banie¹⁹. Klasztor w Żdżarach nie należał do dużych ośrodków, dlatego zespół jego budowli nie przypominał zespołów w takich miejscach jak Błonie, Krasne, Warszawa (św. Jerzy), Kraśnik, Kłobuck czy Krzepice. Ośrodki, które za fundatorów miały najznamienitsze rody magnackie, były z reguły wznoszone z większym rozmachem, natomiast inne, jak w podczęstochowskim Olsztynie, Żdżarach czy podwarszawskim Borzęcinie, miały skromniejszy charakter. Fundacja żdżarska reprezentowała dzieło typowe dla średniozamożnej szlachty. Podobnie jednak jak w przypadku wielkich ośrodków, zawdzięczających swe istnienie przedstawicielom rodów magnackich, tak też w żdżarskim zespole klasztornym, zestawiając informacje zawarte w aktach kapitulnych prepozytury mstowskiej, można powiedzieć, że funkcjonowały trzy przestrzenie, to jest sakralna, gospodarcza i rekreacyjna. Przestrzeń sakralną, która dominowała w całości i była widoczna z oddali, tworzyły kościół z cmentarzem oraz klasztor; przestrzeń gospodarczą tworzyły budynki zaplecza gospodarczego; przestrzeń rekreacyjną tworzył niewielki ogród dostępny wyłącznie dla zakonników. Całość otaczano zwykle murem lub parkanem, zaś poszczególne przestrzenie oddzielano od siebie wewnętrznymi niskimi płotami. W Żdżarach ogrodzenie całości stanowił parkan z dwiema bramami wjazdowymi – jedną od zachodu prowadzącą w przestrzeń świątyni i cmentarza, drugą od południa prowadzącą w przestrzeń klasztorną. Istnienie furtki prowadzącej z klasztoru w obręb kościelno-cmentarny dowodzi, że obie te przestrzenie były oddzielone od siebie wewnętrznym niskim płotem. Pierwszy zespół budowli klasztorów w Żdżarach stanowił dopiero co wzniesiony drewniany kościół pod wezwaniem świętych Anny oraz Mikołaja Biskupa, dawna plebania oraz szkoła. Kościół z cmentarzem zajmował wzgórze w centrum wsi, natomiast plebania z ogrodem oraz szkoła stały u podnóża wzgórza. W sierpniu 1603 roku, jak odnotowano w protokole najstarszej z zachowanych wizytacji, kościół prezentował się „na zewnątrz i wewnątrz niezwykle dostojnie”, aczkolwiek jeszcze nie był konsekrowany, natomiast plebania i szkoła wymagały remontu²⁰. Plebanii ani budynku szkolnego jednak nie remontowano, gdyż wkrótce zastąpiono je nowymi.

Kościół

Kościół, który objęli kanonicy regularni po 26 czerwca 1601 roku, wznosił kasztelan Maciej Leniek. Niektóre z publikacji datują budowę świątyni na rok 1600²¹. Pewną trudność stanowi jednak fakt, że w 1600 roku kasztelan był jeszcze aktywny w Inflantach; w październiku walczył pod Karksi, a 4 grudnia stał jeszcze w Ukskul. Dopiero w drugiej połowie grudnia 1600 roku lub na początku 1601 roku, uzyskawszy zgodę króla Zygmunta Wazy oraz hetmana Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła, wyruszył w kierunku Mazowsza. Zestawienie zebranych dotąd informacji źródłowych do biografii braci Mikołaja i Macieja Leńków oraz do dziejów prepozytury żdżarskiej nie sygnalizuje nawet pośrednio, by budowę nowego

¹⁹ Z. Bania, *Architektura kościołów kanoników regularnych laterańskich*, dz. cyt., s. 59-66.

²⁰ „Ecclesia ibidem parochialis lignea in tituli Sanctae Annae et Sancti Nicolai noviter aedificata sed nondum dedicata [...]. Ecclesia tam exterius quam interius admodum optime exornata”. Zob. AAP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, k. 116v-117.

²¹ J. Łukasiewicz, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkół parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 3, Poznań 1863, s. 237.

kościół zaczął jeszcze w okresie rządów proboszcza Macieja Zabłockiego, który zmarł w 1600 roku. Wypada zatem przyjąć, że dawny kościół rozebrano i nowy kościół zaczął wznosić dopiero w czasie, gdy beneficjum żdzarskie zawakowało i można było z pełną swobodą przystąpić do realizacji kolejnego etapu fundacji prepozytury kanoniczej. Zaplecze materialne w postaci majątku ziemskiego było już przygotowane przez zmarłego w lipcu 1599 roku prepozyta Mikołaja Leńka, ale trzeba było jeszcze wznieść nowy kościół oraz klasztor dla konwentu liczącego co najmniej trzech zakonników (*ad minus tres canonicos*).

Budowę kościoła rozpoczęto po przybyciu starosty Macieja Leńka do Żdzar, a zatem najwcześniej latem 1601 roku. Protokół wizytacji parafii z 25 sierpnia 1603 roku pozwala domniemywać, że do użytku liturgicznego oddano go w 1602 roku. Budulcem było drewno, najpewniej modrzewiowe. Świątynię w konstrukcji zrębowej osadzono na niewysokim fundamencie kamiennym z kamienia polnego. O budowniczych nie udało się pozyskać informacji, aczkolwiek trudno zakładać, że była to inna niż lokalna strzecha budowlana, najpewniej z Rawy, gdzie starosta często bywał i miał powiązania rodowe²². Bryłę wzniesionego kościoła współtworzyły: zamknięte trójbocznie prezbiterium, połączone z korpusem nawowym łukiem tęczowym (*arcus triumphalis*), korpus nawowy na rzucie prostokąta, fasada zachodnia zwieńczona wieżą, sygnaturka pośrodku dachu korpusu nawowego, zakrystia z małym skarbczykiem przylegająca do prezbiterium od północy. Wejścia do kościoła były dwa – główne od zachodu i boczne od południa. Wzmianki o kościele, w zachowanych aktach kapituł prepozytury mstowskiej z lat 1705-1752 oraz w metrykach parafialnych parafii żdzarskiej, nie sygnalizują istnienia ewentualnych kaplic bocznych, ale nadmieniają o kruchcie. O wystroju wnętrza świątyni wiadomo tylko tyle, że w sierpniu 1603 roku prezentowało się bardzo dostojnie (*ecclesia interius admodum optime exornata*)²³. Ołtarze z obrazami w nastawach, najpewniej trzy, chrzcielnica i ambona były zupełnie nowe i kunsztownie wykonane (*omnia nova et apte fabricata*)²⁴. W zasobie zakrystii wizytator odnotował: srebrną monstrancję, cztery srebrne kielichy, srebrny krzyż procesyjny, cztery nowe kapy wykonane z materiału jedwabnego przetykanego srebrną nicią, trzynaście ornatów w pięciu kolorach (zielony, czerwony, biały, wiśniowy, czarny), uszytych z materiału weneckiego przetykanego złotą nicią, dwanaście antepediów ołtarzowych, dziesięć alb²⁵. Dane źródłowe o wnętrzu świątyni pochodzące z pierwszej ćwierci XVIII wieku nie mogą stanowić wskazówek pewnych do wniosku o jej wystroju w XVII wieku, gdyż w latach potopu szwedzkiego (1655-1657) kościół i klasztor zostały okradzione i zniszczone. Budynki restaurował dopiero prepozyt Prosper Kryliński, który urząd objął latem 1662 roku. Czy w czasie prac restauracyjnych zmieniono coś w architekturze i wystroju wnętrza budowli, nie wiadomo. Informacja o tym, że ks. Kryliński, będąc prepozytem w Żdzarach, restaurował tamtejszy kościół oraz klasztor po potopie szwedzkim jest bowiem bardzo ogólna, a zawierają ją akta procesu kanonicznego wytoczonego przez konwent mstowski prepozytowi Ludwikowi Fryderykowi Przeczkowskiemu²⁶. W 1666 roku król Jan Kazimierz miał zatrzymać się w kościele w Żdzarach na

²² W. Majewski, *Leniek Maciej z Rokitnicy h. Rawicz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 52-53; K. Łatak, *Fundacja prepozytury kanoniczej w Żdzarach*, dz. cyt., s. 107-108.

²³ AAP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, k. 116v-117.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ Jednym z komisarzy wyznaczonych przez prymasa do przeprowadzenia dochodzenia był prepozyt kongregacji krakowskiej ks. Jacek Liberiusz. Stąd część akt procesowych znajduje się w archiwum klasztoru Bożego Ciała

modlitwie, w związku z rokoszem Jerzego Sebastiana Lubomirskiego i wydarzeniami rozgrywającymi się w ościennych Łęgonicach, a przy okazji nawiedzenia miał ofiarować kościołowi jako votum obraz Matki Bożej, który od razu zaczęto uznawać za łaskawy²⁷. Dla obrazu ofiarowanego przez króla ufundowano osobny ołtarz, chociaż wydaje się, że był to tylko większych rozmiarów feretron. Prace restauracyjne przy kościele i klasztorze w Żdżarach prowadzono także w ostatniej dekadzie XVII wieku, gdy stanowisko prepozyta mstowskiego zajmował Mikołaj Maciej Wyżycki (1683-1705), bliski współpracownik króla Jana III Sobieskiego oraz późniejszy biskup chełmski²⁸. Szczegółów, poza tym, że w 1696 roku naprawiono dachy, natomiast w 1697 roku odmalowano jeden z ołtarzy bocznych, nie udało się, niestety, ustalić. W 1710 roku kościół i klasztor zostały ponownie splądrowane, tym razem przez oddziały wojsk kozackich i moskiewskich. Kościół utracił wówczas cenny sprzęt liturgiczny (naczynia i szaty), zaś klasztor znaczną część ksiąg. Na dodatek w tym samym roku przez parafię przetoczyło się morowe powietrze, w czasie którego zmarło ponad sto osób łącznie z ks. Stanisławem Niezabitowskim²⁹. W związku z wojną w kraju, morowym powietrzem i poważnymi brakami materialnymi kościół restaurowano dopiero po 1715 roku. Prace zakończono w 1719 roku fundacją dwóch ołtarzy bocznych – Świętych Aniołów Stróżów i św. Antoniego Padewskiego³⁰.

Wykonane prace musiały być niewystarczające, skoro dziesięć lat później, tj. 7 lipca 1729 roku, prepozyt mstowski Władysław Jan Zakrzowski w czasie kapituły generalnej zgromadzenia zebranej w Mstowie w kontekście debaty nad sprawozdaniem ze Żdżar „wezwał i zobowiązał czcigodnego księdza Pawła Łoykowicza, prepozyta tego miejsca, aby szybko i bez zwłoki przystąpił do wymiany dachów oraz ścian swojego kościoła, by w najgorszym przypadku nie runęły”³¹. Prepozyt Łoykowicz nie podjął jednak gruntownego remontu budowli, gdyż 7 września 1738 roku kapituła generalna, analizując akta przeprowadzonej wcześniej wizytacji prepozytury przez komisarzy zakonnych Jana Kantego Pawełczyńskiego, sekretarza kapituły, i Stanisława Koźbiałowicza, prowizora konwentu mstowskiego, ponownie upomniała prepozyta Łoykowicza za bezczynność, a biorąc pod uwagę jego wiek i nie najlepszy stan zdrowia, zadanie restauracji świątyni zleciła przeorowi konwentu mstowskiego Antoniemu Franciszkowi Małuskiemu³². Prepozyt Łoykowicz, którego uznano za „niezdatnego do zarządu tak w sprawach duchowych, jak i doczesnych”³³, nie złożył jednak oczekiwanej rezygnacji z urzędu ani nie dopuścił ks. Małuskiego do podjęcia prac. Rozwiązanie sytuacji utrudniał fakt, że ks. Łoykowicz otrzymał od biskupa poznańskiego dożywotnią nominację na urząd proboszcza parafii (proboszcz nieusuwalny). Odwołanie go ze Żdżar wiązało się zatem z wytoczeniem mu procesu kanonicznego. Kapituła generalna zebrana 27 czerwca 1739 roku podjęła wprawdzie odpowiednią decyzję, zebrała materiał

w Krakowie. Zob. ABC, *Teka: Różne klasztory 1485-1843*, sygn. B. 160.

²⁷ 31 VII 1666 r. król przebywał w Nowym Mieście i w Łęgonicach, gdzie doszło do pojednania z Lubomirskim. Najpewniej tego dnia zatrzymał się na krótko także w kościele w Żdżarach. Zob. E. Gruchalski, *Żdżary*, dz. cyt., s. 19.

²⁸ K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, dz. cyt., s. 477.

²⁹ APŻ, *Kronika Parafii Żdżary*, s. 4.

³⁰ Tamże.

³¹ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, k. 41.

³² Tamże, s. 83.

³³ „Praepositus [...] incapax ad regimen tam spiritualium quam temporalium”. Zob. tamże.

dowodowy i zwróciła się do biskupa poznańskiego, oficjała warszawskiego, a także do nuncjatury o złożenie ks. Łoykowicza z urzędu, dowodząc, że „prepozytura żdzarska wraz ze swoim przełożonym upadać nie przestaje tak w sprawach duchowych, jak i doczesnych”³⁴. Więcej, nadmieniono, że wizytacja „pokazała przerażający stan tego Świętego miejsca oraz spustoszenie w sprawach gospodarczych jakich nie było od początku aż dotąd”³⁵. Proces był trudny, zwłaszcza że prepozyt podjął obronę. Po kapitule generalnej w lipcu 1741 roku prepozyt mstowski Jan Władysław Zakrzowski ponownie przedłożył wniosek w oficjalacie w Warszawie o kanoniczne odwołanie prepozyta Łoykowicza z urzędu. Sprawę rozwiązano jednak polubownie – prepozyt pozostał nadal na urzędzie, ale zgodził się na przyjęcie administratora wskazanego przez zakon, którym został ks. Jacek Augustyn Koźbiałowicz. Wakat na urzędzie nastąpił dopiero 20 maja 1742 roku wraz ze śmiercią prepozyta. Trzy dni później kapituła zakonna wybrała na urząd prepozyta w Żdżarach dotychczasowego przeora mstowskiego Antoniego Franciszka Małuskiego, który niebawem po kanonicznej instalacji przystąpił do restauracji kościoła³⁶. Z pomocą przyszły okoliczne dwory szlacheckie oraz parafianie. W październiku 1748 roku, gdy prepozyturę wizytował nowy prepozyt mstowski Ignacy Augustyn Kozierowski, dachy kościoła były naprawione, ściany na zewnątrz wzmocnione, klasztor odnowiony. Wnętrze kościoła ozdabiała pięć ołtarzy – główny dedykowany św. Mikołajowi Biskupowi, dwa przy łuku tęczy łączącej prezbiterium z korpusem nawowym – jeden dedykowany Matce Bożej, drugi dedykowany św. Annie, a także dwa inne przy ścianach południowej i północnej korpusu nawowego, z których jeden był dedykowany Świętemu Aniołom Stróżom, zaś drugi św. Antoniemu Padewskiemu, skromne stalle kanoniczne w prezbiterium, ambona, chrzcielnica, cztery obrazy rozwieszane na ścianach korpusu nawowego, dwa konfesjonały, ławki. Stropy w prezbiterium oraz w nawie były pokryte malaturą figuralną i roślinną, podłoga w prezbiterium drewniana, posadzka kamienna w korpusie nawowym³⁷, chór muzyczny nad głównym wejściem wsparty na czterech kolumnach, na chórze pozytyw. Do wnętrza prowadziły dwa wejścia – główne od zachodu i boczne od południa. O zakrystii i jej wyposażeniu liturgicznym nie podano informacji. Wokół kościoła od wschodu, zachodu, północy i południa rozciągał się cmentarz grzebalny³⁸. Całość wzgórza kościelnego była otoczona nowym drewnianym parkanem z bramą główną od zachodu oraz bramą boczną od południa³⁹.

Przeprowadzone prace nie na długo wystarczyły, zwłaszcza że w 1757 roku nad miejscowością przetoczył się huragan, który nie oszczędził kościoła ani klasztoru⁴⁰. W aktach kapituły generalnej, która zebrała się 7 lipca 1757 roku w Mstowie, odnotowano, że jest niezbędne jak najszybsze „doprowadzenie do lepszego stanu kościoła żdzarskiego, gdyż

³⁴ Tamże, s. 83.

³⁵ „patuit abominatio in loco Sancto et desolatio in re familiari qualis non fuit ab initio exinde”. Zob. tamże.

³⁶ Tamże, s. 96-97.

³⁷ Istnienie posadzki kamiennej w korpusie nawowym kościoła poświadcza metryka zgonu Jakuba Monika, kościelnego, a zarazem syna organisty, zmarłego w 1758 r., którego pochowano w kościele: „jacet in Ecclesia sub lapidibus sub scamnis”. Zob. ADŁw, *Księga Zaślubionych, Ochrzczonych, Zmarłych Parafii Żdżary 1742-1799*, k. 89.

³⁸ Potwierdzają to metryki zgonów, lokalizując miejsce grobu: „Sepultus in coemeterio ad orientem Ecclesiae, ad occasum Ecclesiae, ad septentrionem Ecclesiae, ad meridiem Ecclesiae, ad fores maiores versus occidentem”. Zob. ADŁw, *Księga Zaślubionych, Ochrzczonych, Zmarłych Parafii Żdżary 1742-1799*, k. 83-90.

³⁹ Tamże, k. 123-124.

⁴⁰ Tamże.

inaczej bez wątpienia grozi mu popadnięcie w ruinę, a Bóg niech raczy niedopuścić, aby przypadkiem nie runął, gdy lud będzie zgromadzony na nabożeństwach⁴¹. Prace zabezpieczające przed zawaleniem się świątyni podjęto, ale jednocześnie zgromadzenie doszło do wniosku, że stan techniczny budowli zmusza do zastąpienia jej nową. O budowie nowego kościoła, jak się wydaje, myślano już w chwili, gdy 7 kwietnia 1752 roku na urząd prepozyta w Żdżarach wybierano ks. Stanisława Koźbiałowicza, wykazującego zdolności administracyjno-budowlane⁴², albowiem prepozyt już w 1753 roku zaczął gromadzić materiał budowlany. Jednym z benefaktorów, który przyzwolił na wycinkę drzewa w swoich dziedzicznych lasach z przeznaczeniem na budynki w Żdżarach, był ks. Tomasz Podkański, prepozyt parafii w Cielądzu. Gdy ks. Podkański zmarł nieoczekiwanie 21 marca 1754 roku, prepozyt Koźbiałowicz odnotował w księdze zgonów parafii Żdżary: „Zmarł Najjaśniejszy i Przewielebny Ksiądz Tomasz Podkański, prepozyt cielądzki, benefaktor szczególnie tutajszego miejsca, z którego łaski drzewo z lasów jego dziedzicznych na budynki ofiarowane. Spoczywa w Cielądzu⁴³. A chodziło o budulec nie tylko na kościół, ale też na klasztor, szkołę, szpital oraz budynki folwarczne, co prepozyt nadmienił w prośbie o odwołanie go ze Żdżar, przedłożonej kapitule generalnej w lipcu 1763 roku⁴⁴.

Decyzję o budowie nowego kościoła podjęto bez wątpienia dopiero w czasie kapituły generalnej, która zebrała się 23 czerwca 1759 roku w Mstowie. Prepozytem prepozytury mstowskiej był wówczas ks. Ignacy Augustyn Kozierowski⁴⁵, natomiast prepozytem filii żdżarskiej wciąż ks. Stanisław Koźbiałowicz⁴⁶. Niektóre publikacje podają, że dawny kościół został rozebrany w 1758 roku i jeszcze tego samego roku wzniesiony nowy⁴⁷. Kapituły, które

⁴¹ „Conservatio in statu miliori Ecclesiae tamen Zdżarensi qua proximae ad ruinas succurrendum sine mora minatur enim propediem casum evertat Deus nequando ruat super populum ad Divina audienda congregatum”. Zob. ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 158.

⁴² Tamże.

⁴³ 21 III 1754. „Obiit Ill[ustrissimus] R[everendus] D[ominus] Thomas Podkański, P[raepositus] Cielecensis, Benefactor singularis huius loci cuius gratia arbores ex silvis eius Haeretariis pro aedificiis donatae. Jacet in Cielącu”. Zob. ADŁ, *Księga Zaślubionych, Ochrzczonych, Zmarłych Parafii Żdżary 1742-1799*, k. 86v.

⁴⁴ „Venit tandem A[dm]odum R[everendus] Stanislaus Koźbiałowicz Praepositus Zdżarensis cumque undenos labores in eodem loco circa aedificatam de novo Ecclesiam, circa strueri allodiorum, armentariorum ac aliarum officinarum seorsive pro familia domestica, respirare in vita communi velle concedi”. Zob. ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 184.

⁴⁵ Ignacy Augustyn Saryusz a Kozierogi Kozierowski, szlachcic h. Jelita, syn Zbigniewa i Salomei z Boguckich, ur. 1 XII 1708 r. w Kozierogach, święcenia kapłańskie przyjął 18 V 1732 r., był proboszczem w Kobielanach i Małogoszczy, proboszczem i dziekanem w Brzeźnicy, prepozytem i oficjałem konsystorza w Radomsku. Jako duchowny archidiecezji gnieźnieńskiej został wybrany prepozytem mstowskim przez kapitułę zbraną 11 VII 1747 r., śluby zakonne złożył 18 III 1748 r. 22 XI 1762 r. został mianowany biskupem pomocniczym prymasa Władysława Łubieńskiego, święcenia biskupie przyjął 2 II 1763 r. w Skierniewicach. W 1782 r. otrzymał od króla Order św. Stanisława. 6 II 1786 r. pod naciskiem prymasa Poniatowskiego zrzekł się prepozytury mstowskiej. Zmarł 16 XI 1790 r. Pogrzeb odbył się w Mstowie 24 XI 1790 r. Zob. K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, dz. cyt., s. 479-480.

⁴⁶ Stanisław Koźbiałowicz urodził się w 1707 r. w Częstochowie. Do zakonu wstąpił 19 VII 1729 r. w Mstowie, śluby zakonne złożył 15 VIII 1730 r., studia ukończył w Łowiczu i tam w czerwcu 1732 r. przyjął święcenia kapłańskie. W zgromadzeniu pełnił różne urzędy: kustosa kościoła (1732), prokuratora causarum (1735), rektora kościoła św. Stanisława (1735), ekonomo (1738-1739), promotora bractw kościelnych (1742-1743), prebendarza w Rędzinach (1748-1752). Prepozytem w Żdżarach był od 7 IV 1752 r. do 20 VII 1763 r. Jeszcze w tym samym roku został mianowany proboszczem w Olsztynie pod Częstochową. Zmarł 29 XII 1765 r. w Olsztynie. Pogrzeb odbył się 31 XII 1765 r. w Mstowie. Zob. ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 43, 46, 140, 196.

⁴⁷ W kronice parafialnej podano, że dawny kościół został rozebrany oraz nowy wzniesiony w 1758 roku: „W r. 1758 zbudowany kościół drewniany z dwiema na krzyż kapliczkami”. Zob. APŻ, *Kronika Parafii Żdżary*, s. 5.

odbyły się w 1758 oraz 1759 roku zupełnie jednak o tym nie nadmieniają. Nie dają podstaw do takiego twierdzenia także metryki parafialne z lat 1758-1759. Jeszcze w grudniu 1758 r. i w pierwszej połowie 1759 roku zasłużonych dla parafii zmarłych grzebano w kościele. Pochówki w przestrzeni dawnej świątyni ustają dopiero od września 1759 roku, natomiast pierwszy pochówek *in Ecclesia nova* odbył się dopiero 28 marca 1761 roku⁴⁸. Wygląda więc na to, że dotychczasowy kościół, który służył parafii ponad półtora wieku, został rozebrany najwcześniej we wrześniu 1759 roku. Ponieważ nowy postanowiono wznieść w tym samym miejscu, zatem przed przystąpieniem do budowy trzeba było zbudować kaplicę, w której w czasie budowy odprawiano nabożeństwa. Samą zaś budowę rozpoczęto od przemurowania kamiennych fundamentów, co mogło nastąpić jeszcze w 1759 roku. Zestawienie konstrukcji drewnianej datuję na 1760 rok. Zachowane sprawozdania z budowy podobnych kościołów w XVIII wieku z terenu diecezji krakowskiej oraz diecezji płockiej, między innymi w Świnarach, w Truskolasach, w Wieliszewie i w Zuzeli sygnalizują, że wznoszenie drewnianego kościoła z wieżą i niewielkimi kaplicami bocznymi na kamiennym fundamencie trwało nieco ponad pół roku. Dane te można bez większego błędu przenieść na grunt budowy w Żdżarach, a w każdym razie można mieć pewność, że w grudniu 1760 roku w kościele odprawiano już nabożeństwa, natomiast w sobotę wielkanocną 28 marca 1761 roku, co nadmieniono już wyżej, we wnętrzu nowego kościoła odbył się pierwszy pochówek. Pochówki w kościele odnotowano również 3 stycznia⁴⁹ oraz 20 lutego 1762 roku⁵⁰.

Zakończenie budowy odnotowano w aktach kapituły generalnej zgromadzenia, która zebrała się 8 sierpnia 1762 roku. „Kościół parafialny filialny w Żdżarach zniszczony starością – notował sekretarz kapituły – od nowa został wzniesiony staraniem i zapobiegliwością Przewielebnego Księdza Stanisława Koźbiałowicza, profesora mstowskiego oraz prepozyta Żdżarskiego, przy pomocy finansowej i hojności osób jak niżej. W[ielebny] Imię Ksiądz Prałat Mstowski [Ignacy Kozierowski] dał złotych polskich n[ume]ro 2000. Ich M[ości] P[añstwo] Antoni i Katarzyna Michniowscy z[ł]otych polskich n[ume]ro 500. Za część w Strzałkach przedaną z pozwoleniem z[ł]otych polskich n[ume]ro 500. Jan Garnarcz ze Żdżaru z[ł]otych polskich n[ume]ro 100. Pani Kuliczkowska z[ł]otych polskich 100. Summa fecit z[ł]otych polskich 3200”⁵¹. Wiadomo nadto, że w 1762 roku prepozyt Kozierowski wyłożył kolejne dwa tysiące złotych polskich na nowy ołtarz główny i na malaturę wnętrza kościoła⁵², natomiast ks. Stanisław Koźbiałowicz, rezygnując z urzędu w Żdżarach w lipcu 1763 roku, przekazał ze swoich oszczędności 300 złotych polskich „na zakup nowego organu do korpusu nawowego kościoła swojego żdżarskiego”⁵³. Datki na budowę kościoła składali

⁴⁸ „28 Martii eodem anno [1761]. Obiit laboriosa Elizabeth Rzeźniczka annorum plus minus 40, munita Sacramentis in sua infirmitate, jacet sepulta in Ecclesia Nova ad levantem versus septentrionem”. Zob. *Księga Zaślubionych, Ochrzczonych, Zmarłych Parafii Żdżary 1742-1799*, k. 91.

⁴⁹ Pod datą 3 I 1762 r. prepozyt odnotował w księdze zgonów: „Infans Sebastiani Grzelka. Jacet in Ecclesia nova in Choro”. Zob. tamże, k. 91v.

⁵⁰ Pod datą 20 II 1762 r. prepozyt odnotował: „Obiit Marianna Monikowa organaria annorum plus minus 90. Sepulta in Ecclesia Nova sub pavimento. Jacet ad latus sinistris prope chorum”. Zob. tamże.

⁵¹ „Ecclesia Parochialis filialis in Żdżary veteri dirutam de novo aedificata sub cura et applicatione A[admodum] R[everendi] Stanislai Koźbiałowicz, professi Mstoviensis et Praepositi Żdżarensis, impensis et largitionibus ut sequitur”. Zob. tamże, s. 174.

⁵² „Pro maiori altari ac interno decore eiusdem Ecclesiae Żdżarensi 2000 flor. Polon.”. Zob. tamże, s. 175.

⁵³ Pieniądze 20 VII 1763 r. przekazał prepozytowi mstowskiemu Ignacemu Augustynowi Kozierowskiemu. Zob. tamże, s. 184.

też parafianie ze wszystkich wsi w okręgu parafialnym, ale w księgach metrykalnych parafii ani w aktach kapituł prepozytury mstowskiej nie odnotowano, jaką to w całości stanowiło sumę. Zestawienie wszystkich danych, które udało się odnaleźć w materiałach źródłowych sygnalizuje, że w latach 1760-1763 na budowę i wystrój kościoła wydano blisko sześć tysięcy złotych polskich.

Wzniesiony kościół z nowym ołtarzem głównym konsekrował prepozyt mstowski Ignacy Augustyn Kozierowski, który od listopada 1762 roku był także biskupem pomocniczym u boku prymasa Władysława Łubieńskiego. W aktach kapituł generalnych prepozytury mstowskiej podano, że konsekracja miała miejsce w święto św. Wawrzyńca, czyli w piątek 10 sierpnia⁵⁴, natomiast prepozyt żdżarski Mateusz Wawrzyniec Tykadłowski, który uroczystość organizował, odnotował w kronice parafialnej, że w sobotę 11 sierpnia 1764 roku biskup poświęcił drugi dzwon do wieży, natomiast uroczystość konsekracji kościoła i ołtarza odbyła się w niedzielę 12 sierpnia 1764 roku⁵⁵. O budowniczych nie udało się odnaleźć informacji, ale bez wielkiego błędu można przyjąć, że tworzyli oni lokalną strzechę budowlaną (Rawa). W parafialnej księdze zmarłych pod datą 15 kwietnia 1762 roku odnotowano jedynie śmierć i pogrzeb Sebastiana Grzelki, pracownika klasztornego, mającego zaledwie 25 lat, który „przy budowie tego nowego kościoła najcięższe prace podejmował”⁵⁶. Jest też wzmianka o bezimiennym „mistrzu sztuki murarskiej” ze Strzałek, ale tylko pośrednio można wnioskować, że on także mógł pracować przy kościele i klasztorze.

Nowy kościół stanął w tym samym miejscu co poprzedni, na wzgórzu w centrum wsi. Budulcem było drewno modrzewiowe. Na jego bryłę składały się: zamknięte trójbocznie prezbiterium, zakrystia połączona z prezbiterium od strony północnej, prostokątny korpus nawowy połączony z prezbiterium łukiem tęczowym, fasada zachodnia z kruchtą i nadbudowaną wieżą zamkniętą złocistą kopułą oraz metalowym krzyżem, dwie skromne kaplice przylegające do korpusu nawowego, które sprawiały wrażenie transeptu. Architekturę dopełniała sygnaturka pośrodku kościoła. Dwuspadziste dachy świątyni pokryto gontem, ściany od zewnątrz oszalowano. Do wnętrza prowadziły dwa wejścia opatrzone kruchtami – główne od zachodu i boczne od południa. Nie wiadomo dokładnie, jak wyglądało wnętrze świątyni, gdy ją konsekrowano w sierpniu 1764 roku, poza tym, że ołtarz główny był nowy i jeszcze niewyzłocony, natomiast stropy oraz ściany pokryte już były malaturą z dekoracją roślinną i figuralną oraz ozdobione pięcioma obrazami sztalugowymi. Kto wykonał malatury, nie udało się ustalić. Nie jest wykluczone, że prepozyt Ignacy Kozierowski oddelegował kogoś z malarzy środowiska częstochowskiego, którzy w tym czasie ozdabiali wnętrze kościoła mstowskiego. Fundacje w latach siedemdziesiątych XVIII wieku przekonują, że pozostałe obiekty wystroju, jak ołtarz Matki Bożej⁵⁷, ołtarz św. Antoniego Padewskiego⁵⁸, ambona

⁵⁴ Tamże, s. 192.

⁵⁵ ADŁw, *Liber Metricarum Żdżary 1742-1796*, k. 149v.

⁵⁶ „15 Aprilis 1762. Obiit laboriosus Sebastianus Grzelka annorum 25, jacet ante fores Ecclesiae in ipso introitu ex coemeterio, huius anima commendatur piis suspiriis nam sua applicatione in famulatu nostro existens circa extructionem huius Ecclesiae novae maximos labores sustinuit”. ADŁw, *Liber Metricarum Żdżary 1742-1796*, k. 91v.

⁵⁷ Ołtarz został przywołany 4 VII 1766 r. przy okazji pogrzebu szlachetnej Franciszki Szczakowskiej z dworu w Wale: „4 Julii 1766 Obiit nobilis Francisca Szczakowska, aetatis suae annorum 17. Sepulta est in Ecclesia nostra ad altare B[eatae] V[irginis] Mariae”. Zob. ADŁw, *Liber Metricarum Żdżary 1742-1796*, k. 99.

⁵⁸ Ołtarz został przywołany 13 X 1767 r. przy okazji pogrzebu szlachetnego Stanisława Zerzyńskiego, skarbnika belzkiego: „13 Octobris 1767. Obiit M[agnificus] D[omi]nus Stanislaus Zerzyński Thesaurarius Belzensis aetatis

oraz chrzcielnica⁵⁹ pochodziły z dawnego kościoła. Bez większego zatem błędu można przyjąć, że w sierpniu 1764 roku wystrój wnętrza świątyni stanowiło pięć ołtarzy – główny św. Mikołaja oraz niewielkie stalle w prezbiterium, ołtarze Matki Bożej i św. Anny przy łuku tęczowym łączącym prezbiterium z korpusem nawowym, ołtarze Świętych Aniołów Stróżów i św. Antoniego Padewskiego przy ścianach bocznych południowej i północnej korpusu nawowego, ambona przymocowana do ściany korpusu nawowego, pięć obrazów sztalugowych, chrzcielnica, dwa konfesjonały i ławki dla wiernych.

W latach 1770-1778 wprowadzono sporo zmian w wystroju wnętrza kościoła. W 1770 roku ołtarz św. Mikołaja, który w międzyczasie wyzłocono, przeniesiono do korpusu nawowego w miejsce ołtarza św. Anny, natomiast w prezbiterium na murowanej mense ołtarza głównego ustawiono nową nastawę ołtarza św. Anny. Tego samego roku ambonę ozdobiło nową malaturą i złoconiami, dwa lata później (1772) sprawiono nową chrzcielnicę. Nastawa ołtarza głównego nie zachwycała najpewniej kunsztem wykonania, gdyż 4 października 1773 roku hrabina Marianna ze Świdzińskich Lanckorońska, kasztelanowa połaniecka i lokalna dziedziczka, ufundowała zupełnie nową nastawę ołtarzową, którą w 1775 roku całkowicie wyzłocono⁶⁰. W 1775 roku sprawiono również nowe stalle kanonickie do prezbiterium oraz balustradę komunijną oddzielającą prezbiterium od korpusu nawowego. W 1778 roku, z fundacji kasztelanowej Lanckorońskiej, zakrystia kościoła otrzymała kilka nowych kompletów szat liturgicznych (ornaty, kapy), natomiast korpus nawowy kamienną posadzkę⁶¹. W tym samym roku kasztelanowa ufundowała jeszcze dwa nowe ołtarze boczne – Świętych Aniołów Stróżów i św. Antoniego Padewskiego, których struktury wykonano oraz obrazy do ich nastaw namalowano w Warszawie⁶². Zapis o realizacji tego ostatniego zlecenia hrabiny w Warszawie pozwala domniemywać, że w warsztatach warszawskich zostały zrealizowane również wszystkie wcześniejsze jej zamówienia przeznaczone do kościoła w Żdżarach. W 1783 roku wymieniono pokrycie dachów, a nadto odrestaurowano wieżę, sygnaturkę oraz kaplice przylegające do korpusu nawowego⁶³. Poświęcenia wykonanych prac oraz konsekracji nowych ołtarzy dokonał biskup Ignacy Augustyn Kozierowski⁶⁴. Tak wyposażony kościół przetrwał do 1813 roku, gdy kanonicy wycofali się ze Żdżar.

Klasztor

Prepozytura żdżarska miała trzy wzniesione w różnym czasie klasztory, wszystkie drewniane. Pierwotny klasztor został wzniesiony z funduszy kasztelana Macieja Leńka po 1603, a przed 1609 rokiem. Jego budowę nadzorował prepozyt Stanisław Konarski. Klasztor

75. Cuius corpus sepultus est in Ecclesia nostra ad aram S[ancti] Antonii versus ambona⁷⁵. Zob. ADŁw, *Liber Metricarum Żdżary 1742-1796*, k. 100.

⁵⁹ Chrzcielnica została przywołana 27 IV 1769 r. przy okazji pogrzebu szlacheckiego Józefa Kucińskiego [Kuczyńskiego], miecznika brzeskiego i kujawskiego: „27 Aprilis 1769 Obitt M[agnificus] D[omi]nus Josephus Kuciński Ensifer Braestensis, Cuiaviensis, aetatis 66. Sepultus est in Ecclesia ad Baptisterium”. Zob. ADŁw, *Liber Metricarum Żdżary 1742-1796*, k. 101v.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Tamże.

⁶² ADŁw, *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis*; APŻ, *Kronika Parafii Żdżary*, k. 5-6.

⁶³ Tamże, k. 151.

⁶⁴ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 235.

umiejscowiono u podnóża wzgórza, na którym stał kościół, od strony wschodniej. O architekturze budynku wiadomo tylko tyle, że był zaprojektowany na rzucie prostokąta, piętrowy, osadzony na kamiennym fundamencie z podpiwniczeniem. W części parterowej mieściły się izby prepozyta, jednoprzestrzenna jadalnia (refektarz), rozmównica, kuchnia i zaplecze kuchenne. Na piętrze mieściło się cellerium, a zatem dwie izby dla pozostałych zakonników, izba dla wizytatora zakonnego oraz biblioteka⁶⁵. O wyposażeniu izb zakonników nie zachowały się wzmianki źródłowe, natomiast o refektarzu wiadomo, że stał w nim duży stół z drewna sosnowego nakryty obrusem, ławy z obiciem, kredens, kufer i dwa stołki. Oświetlenie stanowiły dwa mosiężne kandelabry stojące na stole. W czasie potopu szwedzkiego klasztor został splądrowany. Remont budynku przeprowadził prepozyt Prosper Kryliński⁶⁶.

W latach 1683-1705 prepozytem prepozytury mstowskiej był ks. Mikołaj Maciej Wyżycki. Ks. Wyżycki rezydował wprawdzie chętniej w Warszawie przy dworze królewskim niż w Mstowie, rozbudował jednak znacząco klasztor mstowski, który we wrześniu 1697 roku poświęcił sprzyjający prepozytowi nuncjusz Jan Antoni Davia (1660-1740)⁶⁷. Prepozyt inspirował także liczne prace na placówkach filialnych w Rędzinach, Olsztynie i Żdżarach⁶⁸. Pozostała po nim korespondencja pozwala domniemywać, że bywał w Żdżarach, ale też zachęcił prepozyta Wawrzyńca Jelmieckiego do restauracji świątyni oraz przebudowy domu zakonnego. Czy była to przebudowa, czy też budowa zupełnie nowego domu, nie da się jednoznacznie ustalić. Sprawę mógłby rozstrzygnąć opis budynku, ale taki nie zachował się do naszych czasów. Jedno natomiast jest pewne, że w latach trzydziestych XVIII wieku budynek wymagał remontu. Wielokrotnie obligowany przez kapitułę generalną prepozyt Paweł Łoykowicz nie podjął jednak żadnych prac. Konieczne prace wykonano dopiero za prepozytury Antoniego Franciszka Małuskiego w latach 1742-1743 roku⁶⁹.

Po wizytacji generalnej prepozytury, przeprowadzonej w 1748 roku przez prepozyta mstowskiego Ignacego Augustyna Kozierowskiego, podjęto decyzję o budowie nowego domu zakonnego. Prepozyt Antoni Małuski zwlekał z rozpoczęciem budowy, a przyczyną był jego konflikt z parafią, który oparł się w końcu o sąd w Rawie, a zakończył dochodzeniem w oficjalacie warszawskim. Mediacje ani upomnienia siane prepozytowi z Mstowa nie skutkowały, zatem prepozyt Kozierowski po kolejnej wizytacji oraz konsultacji kapituły generalnej z dniem 7 kwietnia 1752 roku odwołał ks. Małuskiego do Mstowa, a do Żdżar wysłał ks. Stanisława Koźbiałowicza. Prepozyt Koźbiałowicz wznosił nowy budynek klasztorny przed 1757 rokiem. Budynek był parterowy i w stylu dworkowym. Mogło w nim rezydować stale dwóch zakonników, chociaż izba dla wizytatora dawała w razie potrzeby możliwość rezydencji trzeciemu zakonnikowi. W 1787 roku budynek wymagał remontu, co monitował kapitułę generalną prepozyt Wojciech Piotr Soszyński⁷⁰. Podjęte w 1788 roku prace zakończyły się gruntowną przebudową domu tak, aby mogło w nim rezydować bez problemu trzech zakonników. Przebudowany dom przetrwał do zamknięcia prepozytury

⁶⁵ ABC, *Teka: Różne klasztory 1485-1843*, sygn. B-160.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ W. Kęder, *Kardynał Giovanni Antonio Davia (Gianantonio De Via) – nuncjusz w Rzeczypospolitej (1696-1700)*, „Studia Sandomierskie”, 26/2019, s. 37-50.

⁶⁸ K. Łatak, *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, dz. cyt., s. 477.

⁶⁹ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 92, 123, 138.

⁷⁰ ABC, *Acta Capituli Conventus Mstoviensis*, s. 261.

w 1813 roku⁷¹. Kronika parafialna zredagowana przez proboszcza Wojciecha Bryndzę nadmienia, że spłonął on w 1826 roku⁷².

Szkoła i szpital

W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła i klasztoru stały dwa drewniane budynki, które stanowiły integralną część zespołu, a mianowicie szkoła i szpital (*xenodochium*). W 1603 roku budynek szkoły był w złym stanie technicznym⁷³. Nowy budynek szkoła otrzymała przed 1609 rokiem z fundacji starosty Macieja Leńka. Budynek był skromny, kryty strzechą, składał się z mieszkania dla nauczyciela oraz niewielkiej izby szkolnej. Kolejne wzmianki o budynku szkolnym w Żdżarach pochodzą dopiero z XVIII wieku. Z akt kapituł prepozytury mstowskiej oraz ksiąg metrykalnych parafii żdżarskiej wynika, że nauczanie prowadził organista, który zajmował budynek szkolny, ale rektorami szkoły byli zakonnicy. Przed 1758 rokiem prepozyt Stanisław Koźbiałowicz zastąpił dawny budynek szkolny nowym⁷⁴. Szpital, czyli hospicjum dla ubogich w Żdżarach, został założony dopiero po fundacji prepozytury, najpewniej jeszcze w pierwszej połowie XVII wieku. Z akt kapitułnych prepozytury mstowskiej oraz ksiąg metrykalnych wynika, że budynek był niewielki, drewniany, kryty strzechą, złożony z dwóch ogrzewanych izb połączonych sienią. Przed 1758 rokiem prepozyt Stanisław Koźbiałowicz zastąpił dawny budynek nowym. Szpital dawał schronienie jednocześnie sześciu ubogim.

Podsumowanie

Zespół budowli kościelno-klasztornych prepozytury kanonickiej w Żdżarach stanowiły kościół, klasztor, szkoła oraz szpital. Orientowany drewniany kościół, otoczony cmentarzem grzebalnym, usadowiony na okazałym wzniesieniu w centrum wsi, wyróżniał się kunsztem architektury oraz pięknem i harmonią wystroju wnętrza. Posadowienie na wzniesieniu wzmacniało jego społeczną funkcję, natomiast kunszt architektury, wieża zwieńczona złocistą kopułą z krzyżem, piękno i harmonia wnętrza, polichromia pokrywająca stropy i ściany, złożone retabula ołtarzy, obrazy i figury miały niebagatelny wpływ na kształtowanie estetyki oraz kultury religijnej indywidualnej i masowej. Budynek klasztorny, stojący u podnóża wzniesienia, nie przypominał wprawdzie klasycznego claustum zakonnego, ale w powiązaniu z kościołem i cmentarzem grzebalnym okalającym kościół stanowił również miejsce święte (*locum santum*). Szkoła oraz szpital były skromniejsze, ulokowane w cieniu wzniesienia, po jego południowej i północnej stronie. Całość, otoczona ogrodzeniem parkanowym z imponującą bramą od zachodu i skromniejszą bramą od południa, tworzyła formęokołu, wokół którego skupiała się wieś. Z religijnego dziedzictwa artystycznego, które niegdyś inspirowało mieszkańców wsi żdżarskiego okręgu parafialnego, a także przejezdnych i przybywających na obchodzone tu ze splendorem zewnętrznym odpusty niewiele przetrwało do naszych czasów. Wzniesienie zaś, na którym stał zespół kościelno-klasztorny, nie zostało nigdy przebadane stratygraficznie ani archeologicznie. Tymczasem ukryte pod ziemią relikty

⁷¹ ADŁw, *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis*, sygn. 9; APŻ, *Kronika Parafii Żdżary*, s. 7.

⁷² APŻ, *Kronika Parafii Żdżary*, s. 7.

⁷³ AAP, *Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603*, k. 116v-117.

⁷⁴ ADŁw, *Kronika parafialna*, w: *Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis*, sygn. 10.

mogłyby rzucić dodatkowe światło na przeszłość miejsca i zachodzące tu procesy. Póki co zatem w prowadzonych badaniach nad dziejami i kulturą prepozytury trzeba pozostać wyłącznie przy rozproszonych materiałach archiwalnych pisanych.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezji Poznańskiej (AAP)

Visitatio Archidiaconatus Varsaviensis et Ecclesiae Collegiatae Posnaniensis 1598-1603, sygn. AV 1.

Archiwum Diecezji Łowickiej (ADŁw)

Liber Metricarum Parochiae Żdżarensis 1742-1796, sygn. 9.

Księga Zaślubionych, Ochrzczonych, Zmarłych Parafii Żdżary 1742-1799, sygn. 10.

Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie (ABC)

Acta Capituli Conventus Mstoviensis Canonicorum Regularium Lateranensium ab Anno 1705, rkps b. sygn. [dawna sygnatura: AJG 2751].

Teka: Różne Klasztory 1485-1843, sygn. B-160.

Archiwum Parafii w Żdżarach (APŻ)

Kronika parafii Żdżary przez ks. Wojciecha Bryndzę, proboszcza miejscowego, napisana ze wstępem historycznym. R.P 1924-1949, rkps b. sygn.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW)

Privilegia et Munimenta Conventus Mstoviensis. Kopiarz dokumentów klasztoru kanoników regularnych w Mstowie z lat 1220-1827, sygn. 27.

Opracowania

Bania Z., *Architektura kościołów kanoników regularnych laterańskich ze szczególnym uwzględnieniem kongregacji Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie*, w: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy regularni laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, I. Makarczyk, Kraków 2009, s. 59-66.

Chat I., *Kopiarz klasztoru mstowskiego przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 383-392.

Gruchalski E., *Żdżary. Historia i wspomnienia*, Zduńska Wola 1998.

Korytkowski J., *Prałaci i kanonicy Katedry Metropolitalnej Gnieźnieńskiej*, t. 2, Gniezno 1883.

Łatak K., *Fundacja prepozytury kanonickiej w Żdżarach. Przyczynek do dziejów monastycyzmu na Mazowszu*, „Saeculum Christianum”, 2/2023, s. 102-115.

Łatak K., *Katalog rządców prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 451-485.

Łatak K., *Placówki filialne prepozytury mstowskiej*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 212-218.

Łobaza M., *Książka i księżnica w klasztorze Kanoników Regularnych Laterańskich w Mstowie w czasach staropolskich*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 311-323.

Lukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkół parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 3, Poznań 1863.

Majewski W., *Leniek Maciej z Rokitnicy h. Rawicz (ok. 1545-1609)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 52-53.

Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964.

- Stefanowski M., *Na marginesie Katalogu Archidiecezji Warszawskiej z roku 1935*, „Studia Teologica Varsaviensia”, 30/1992, s. 155-224.
- Zawiśła M., *Kanonicy regularni laterańscy klasztoru mstowskiego w księgach egzaminów do święceń w diecezji krakowskiej z lat 1573-1614*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 325-336.
- Zbudniewek J., *Archiwalia do dziejów klasztoru mstowskiego przechowywane w Archiwum Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze*, w: *Mstów. Miasto – klasztor – parafia na przestrzeni dziejów*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 371-382.
- Żabka T., *Rozwój sieci parafialnej na obszarze obecnej diecezji łowickiej do II połowy XVI wieku*, „Roczniki Łowickie”, 1/2003, s. 41-104.